

LBRIS

We know
books

Teodor Baconschi

SICUT IN CAELO ET IN TERRA

**STUDII DE ANTROPOLOGIE
A RELIGIEI**

Râsul Patriarhilor

Traducere din limba franceză de Dora Mezdrea

Fascinația tradiției

Devastatio Constantinopolitana

Traducere din limba franceză de Dorel Bucur

Spandugino

CUPRINS

RÂSUL PATRIARHILOR**O antropologie a deriziunii în patristica răsăriteană**

Preliminarii	17
I. Spațiul mental al râsului	19
A. O enciclopedie filosofică	21
1. Tradiții dispersate	21
2. Trei interpretări ale rizibilului	27
a. „Mica meteahnă” carteziană	28
b. „Patima fără nume” a lui Hobbes.	29
c. Bergson: o mecanică vie	31
B. Științele râsului	33
1. Anatomia comicului	33
a. O multitudine ireductibilă	33
b. Umoare și umor	33
2. Disciplinele derizoriului	35
a. Punctul de vedere psihosomatic.	35
b. Perspectiva psihanalitică	38
c. Râsete și psihopatii	42
d. Sociologie și sociabilitate	44
e. O abordare estetică.	45

C. Pentru o antropologie a râsului	48
1. Stadiul problemei	48
2. Gestică râsului	51
3. Funcția religioasă a râsului	56
a. Complementaritatea sacrului și a profanului	56
b. Interdicții, blasfemii și religiozitate populară	57
c. Obscenitatea rituală	64
d. Misticii temperați	66
e. O antropologie „orientată”	66
II. Dubla preistorie a râsului patristic	71
A. Deriziunea elenistică: râsul care satirizează	73
1. Paradoxul unei civilizații agresive	73
2. Un panteon vesel	76
B. Semantica râsului în Biblie	86
1. Ironie militantă și râs vindicativ în Vechiul Testament	86
a. Moștenirea semitică	86
b. O înțelepciune surâzătoare	91
c. Râsul lui Isaac	91
d. <i>Excursus</i> : râsul feminin	96
e. Râsul nebunului	97
f. Râsul divin	100
2. Râsul în Noul Testament	104
a. O schimbare de paradigmă	104
b. Către o <i>eironieia</i> hristică	109
c. Un Hristos-arlechin?	115
d. Bucuriile apocrife	116
III. Locurile simbolice ale deriziunii în Bizanț	121
A. Spațiu urban, spațiu teatral	123
1. Identitatea culturală a creștinismului oriental	123
2. Bizanțul – teatru al sfințeniei	124
3. Ponderea infrastructurilor	126
4. Spectatori neașteptați: Părinții Bisericii	136

5. O antologie împotriva teatrului	142
6. Râsul evanghelizat	143
a. Câțiva precursori	143
b. Ioan Hrisostom	151
c. Variațiuni târzii	159
d. Lectură panoramică	161
B. Pustia	164
1. Fascinația pustiei ca fenomen social	164
2. <i>Petra skandalon</i> : o nouă cultură a trupului	169
3. Râsul ca efect secundar al păsiei	180
a. Căință și limbuție.	180
b. Vârsta clasică a păsiei	183
c. Îndrăznelile harului	184
d. Părinții pro și contra păsiei.	186
4. Alungarea melancoliei: <i>agalliasis vs eutrapelia /</i> <i>euphrosunè vs akedia</i>	190
5. Râsul exorcizant	201
a. Ridicolul diavolilor.	201
b. O demonologie folclorică	208
c. O atitudine ciudată: a râde în fața morții	209
6. Posteritatea pustiei.	211
a. <i>Peri ou chre eutrapelizein ton asketen</i>	211
b. Regulile vasiliene	212
c. Antiohie Monahul: <i>Peri tou mè gélan</i>	215
d. Râsul duhovnicesc al sufletului în <i>Scala paradisi</i>	218
C. Câteva definiții patristice.	222
1. Grigorie de Nyssa: o fiziologie a râsului	222
2. Politețea râsului după Clement Alexandrinul	224
3. Râsul într-o antologie sacro-profană	229
IV. Râsul ca hierofanie circulară	233
A. De la profan la sacru: sfinții-mimi	235
1. Istoria unui gen minor: pantomima.	235

a. Civismul dramatizat	235
b. Șocul culturilor	237
c. Imaginarul dionisiac	239
d. <i>Mimesis</i> : practică religioasă și filosofie a gestului . . .	244
2. Sanctificarea actorilor	255
a. Parodia riturilor creștine	255
b. Sfântul Porfirie	259
c. Sfântul Ardalion	270
d. Sfântul Ghenie	270
e. Roluri secundare	275
f. Mimii în Occident	278
g. Un avatar bizantin: sfinții-mimi în scrierile lui Nicolae Cabasila	280
h. Morala fabulei	287
B. De la sacru la profan: nebunii întru Hristos	292
1. Datele imediate ale nebuniei creștine	292
a. Tăceri explicabile	292
b. O sinteză improbabilă: rațiune și sfințenie	296
c. Un dosar delicat: canonizarea unor nebuni	299
d. Fertilitatea pustiei	300
e. Limitele eremitismului	303
f. Înțelepciunea nebunilor între cele două lumi	305
2. Fundalul doctrinar al „nebunilor întru Hristos”	307
a. Temeiul nebuniei biblice	307
b. <i>Moria, moros, moraino</i>	309
c. Dimensiunile teologice	313
3. Rezumat istoric	317
a. Câteva izvoare	317
b. Tipologia evagriană	324
4. Simeon Salos	328
5. Declinul nebuniei întru Hristos	335
Concluzii	340
Referințe bibliografice	349

FASCINAȚIA TRADIȚIEI

Studii patristice și de istorie a religiilor

Un soi de explicație în timp	369
I. Studii și articole	373
Mircea Eliade, dialectica sacrului și creștinismul	375
Un document epigrafic de primă importanță pentru istoria isihasmului	383
Un document patristic străromân: Epistola către africani a călugărilor sciți	400
<i>Istoriografia ecleziastică</i> de la Eusebiu de Cezareea la Beda Venerabilul – autoritate și repetiție în transmiterea unui model	428
Originile, doctrina, răspândirea și influența maniheismului	449
Doctrina despre păcat în scrierile Părinților Apostolici . . .	496
II. Cronici și recenzii	539
Un filosof străromân de la Histria dobrogeană	541
<i>Introduction à la littérature gnostique</i>	545
<i>Frica în Occident</i>	560
Scrierile Sfântului Vasile cel Mare	571
<i>The Transfiguration of Christ in Scripture and Tradition</i> . .	584
Scrierile lui Eusebiu de Cezareea	598
<i>Le monde grec ancien et la Bible</i>	605
<i>Patristica Mirabilia</i>	618
<i>Christian Spirituality</i>	629
Pomenirea dreptcredinciosului voievod-martir Constantin Brâncoveanu	642

DEVASTATIO CONSTANTINOPOLITANA

Figuri ale alterității și șocul culturilor în imaginarul
religios al celei de-A Patra Cruciade

I. Faptele și relatările faptelor	649
---	-----

II. Cosmografie politică și mesianism etnocentric în Bizanț	659
III. Imaginarul religios al celei de-A Patra Cruciade. . .	664
IV. Morfologia alterității	668
V. Durata lungă înțelegă drept spațiul-timp al unei antropologii religioase	673
Bibliografie selectivă	677

LBRIS

We know
books

RÂSUL PATRIARHILOR

**O antropologie a deriziunii
în patristica răsăriteană**

Traducere din limba franceză de
Dora Mezdrea

A. O enciclopedie filosofică

1. Tradiții dispersate

E lesne să surprindem natura omenească a râsului. Toate culturile au fost conștiente de acest fapt și, cel puțin de la Platon, Aristotel¹ și Clement Alexandrinul – ca să nu mai amintim aici *Navis stultifera* a lui Sebastian Brandt (1497) sau *La Onzième Provinciale* a lui Pascal² –, interogația apuseană asupra finalității râsului și-a păstrat actualitatea³. Cele mai avizate spirite s-au străduit să-i pătrundă

¹ Platon, *Republica*, III, Garnier-Flammarion, Paris, 1966; Aristotel, *Poetica*, V, Seuil, Paris, 1980. Începând cu Lucian din Samosata, Quintilian (*Institutio oratoria*, V, 10, 58), Porfir, Martianus Capella (*De nuptiis Philologiae et Mercurii*, IX, 348, 354, 398: *omnis homo risibilis est*) și Boețiu (*In Isagogen Porphyrii Commenta*, V, 4, în *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* (în continuare, CSEL), 48, 183, 13) și până la Alcuin de York (*Dial.*, 13: *homo est substantia animata, rationalis, mortalis, risus capax*), toposul potrivit căruia omul este singurul animal capabil să râdă va fi transmis întregii culturi medievale (cf. Helen Adolf, „On Medieval Laughter”, în *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 22, nr. 2, aprilie 1947, pp. 252–253).

² A se vedea Jacques Morel, „Pascal et la doctrine du rire grave: *Onzième Provinciale*”, în *Methodes de Pascal*, Presses Universitaires de France, Paris, 1979.

³ Primul manual francez despre râs pare a fi cel scris de Laurent Joubert, *Traité du Ris concernant son essence, ses causes et ses merveilles effeis, curieusement recherchés et raisonnés*, Paris, 1560. Dar cel dintâi tratat autentic – conceput sub forma fictivă, fiind postum, a unui dialog între trei academicieni (Destouches, Fontenelle și Montesquieu) – este *Traité des causes morales et psychiques du rire, relativement à l'art de l'exciter* (Amsterdam, 1768), a cărui scriere este atribuită eruditului Louis Poinson de Sivry (născut în 1733, la Versailles). Tratatul a fost recent reeditat (cu note explicative) de W. Brooks, la Editura Universității din Exeter, în 1986.

misterul, fie că se numeau Erasmus, cu al său *Encomium moriae* (1511), Bossuet (*Maximes et réflexions sur la comédie*, 1694) sau Fénelon, cu al său *Dialogue des morts* (XIV, 1712). La rândul ei, iconografia râsului este abundentă; ea înglobează toate transcripțiile vizuale ale unui imajinar satiric subordonat anumitor principii, de la horațianul *ridendo dicere uerum* (*Satire*, I, 1, 24–25) sau dictonul *docere cum delectatione* enunțat de Scaliger până la celebrul motto al Comediei franceze și italiene: *castigat ridendo mores*. Au fost compuse parodii muzicale¹; ridicolul omenesc a fost proiectat în spațiul naturii animale (precum în cazul „maimuțelor savante”)² sau vegetale (râsul având chiar o plantă a sa: *apium risus*, dar și o culoare: galbenul-șofran³). Mai mult, întâmplările rizibile au putut primi, cândva, o semnificație divinatorie⁴.

Tipologia culturală a practicilor legate de râs luminează deoptrivă constantele și fracturile acestora. De-a lungul veacurilor, o rețea de clișee alcătuieste tradiția filosofică a derizoriului. Universul complex al râsului este redus (cel puțin în Apus) la anumite configurații mentale, periodic și (doar) formal primenite.

Nu putem însă tăgădui realitatea unor progrese în cunoașterea obiectivă a râsului. Pe temeiul studiilor care i-au fost consacrate, putem spune că el este categoric mai bine cunoscut astăzi decât ieri. Omul

¹ Însuși cuvântul „parodie” este legat etimologic de cântatul *parà tèn hodon*. Originea muzicală a parodiei este confirmată de Quintilian (*Institutio oratoria*, IX, 2, 35). A se vedea lucrarea lui Wolfgang Steinecke, *Die Parodie in der Musik*, G. Kallmeyer, Wolfenbüttel, 1934.

² Cf. Galian, *Despre utilitatea părților trupești*, I, 22 și *Satira V* a lui Juvenal.

³ Expresia este ușor pleonastică, deoarece, în persană, *safran* înseamnă „galben”. Medicina tradițională credea că șofranul provoacă râsul, de unde și cele două locuțiuni latine: *croco stultus non eget* („nebulului nu-i trebuie șofran”, pentru că râde și singur) și *crocum edisset* („parcă a mâncat șofran”, adică „a râde din orice”), pe care un învățat din veacul trecut s-a ostenit să ni le transmită (cf. Constantin Leber, *Introduction et coup d'oeil à „Monnaies inconnues des Évêques des Innocents et des fous” de F. Rigollot*, Merlin, Paris, 1837).

⁴ *Dictionnaire universel de mythologie ancienne et moderne* pomenește *géloscopia* (*gélou + skopéō*), „un fel de divinație care s-ar deduce din râsul unei persoane; se pretinde a fi dobândită astfel cunoașterea caracterului și a înclinațiilor acesteia, bune sau rele” (cf. *Encyclopédie théologique de Migne*, III, 10, J.-P. Migne Editeur, Paris, 1855, col. 455).

care medita odinioară asupra răsului (râzând totodată de cugetările sale) lasă acum locul celui care supune cercetării propriile lui întrebări. Ca atare, practicile răsului solicită tot mai mult observarea directă a omului, a legăturilor sale cu cei apropiați și cu restul semenilor; ele chestionează, inspiră sau orientează, după caz, comportamentele și, uneori, chiar opțiunile culturale ale diferitelor societăți.

Evident, spectrul unui fenomen se îmbogățește prin diversificarea punctelor de vedere. Rezultă de aici o diferențiere problematică, dar și un surplus informativ deloc neglijabil. S-a întâmplat aidoma și în cazul răsului, numai că, începând cu veacul al XIX-lea, reprezentanții diferitelor științe s-au mulțumit să-l închidă în jargoanele lor, fără a se lansa într-o cercetare globală. S-a ajuns astfel nu atât la un „conflict al interpretărilor”, cât la o acumulare de cunoștințe parțiale, ale căror contradicții se cer soluționate. Realitatea acestui obiect eclectic este cea care impune urgența reabilitării hermeneutice a răsului și în această perspectivă ne propunem să recapitulăm teoriile clasice care se referă la el, pentru a fundamenta apoi exigența unei lecturi antropologice.

Hiatusul modern între filosofie și știință se regăsește în modalitățile apusene de investigare a răsului. Este vorba, în fond, despre separația dintre gândirea despre răs și observarea răsului. Filosofiele răsului îi cercetează regimul sociocultural, în vreme ce științele medicale ale răsului îi fixează statutul epistemologic și anatomic. Avem, pe de o parte, teologiile, eticile și pedagogiile răsului; găsim, de cealaltă parte, fiziologiile, psihologiile și patologiile răsului, examinate în contextul lor „obiectiv”.

Concepțiile mediteraneene despre răs s-au conturat abia după ce creștinismul a semnalat *gravitatea* acestei „activități”; știm că noua credință a situat opoziția *plâns/răs* în centrul psihologiei sale religioase, dar și în perspectiva unui simbolism a cărui importanță culturală nu mai trebuie dovedită. Putem presupune că, în sânul societăților tradiționale, practicile răsului vor fi făcut obiectul anumitor ritualuri, intersectând de timpuriu economia sacrului. Se prea poate ca unele culturi (pre)istorice să fi respectat anumite norme privind oportunitatea sau, după caz, necuviința răsului. Fie că ne gândim la valoarea surâsului în budism sau la jubilația cucernică a coregrafilor africane, constatăm

că înscrierea râsului într-o semantică a sacralului este inseparabilă de însăși dialectica sentimentului religios¹.

Dacă, în general, societățile precreștine (ca și cele necreștine) adaptează deriziunea la relația *funcțională*, deci moralmente neutră, dintre sacru și profan (curat/necurat, eficiența riturilor etc.), abia odată cu Evanghelia râsul pare să ocupe câmpul discriminărilor etice. Desigur, creștinii (mai ales cei occidentali) n-au fost singurii care au moralizat instrumentarul deriziunii. Însă dualismul dintre funcția mântuitoare a lacrimilor și realitatea aproape exclusiv negativă a râsului pare să le fi fost specific, iar această specificitate are o explicație. Nu poți diaboliza râsul din afara unui cuprinzător discurs despre infern, după cum nu-i poți atribui semnificații trans-istorice în absența unei clare conștiințe a finitudinii temporale. Într-adevăr, râsul mobilizează deopotrivă memoria paradiziacă a societăților creștine și imaginarul lor eshatologic: exilarea lui într-un timp originar sau proiectarea sa într-o durată post-istorică reprezintă cele două modalități prin care gândirea religioasă întemeiază interdicția de a râde *hic et nunc*. Înțelegă în perspectiva Apusului creștin, condamnarea râsului este, așadar, ambivalentă: în sens negativ, ea definește statutul unui *corp* care vrea să treacă neobservat sau căruia i se impune, la limită, uitarea de sine. În sens pozitiv, ea situează râsul la antipodul angelismului.

De la nașterea creștinismului, societățile europene legitimează râsul *virtuos*, interzicându-l pe cel *vătămător*. Numai că, din pricina unei gândiri istoriografice marcate ideologic, această evoluție represivă a fost prea des imputată creștinismului ca atare. Îndepărtarea și înstrăinarea pot justifica uneori o logică răsturnată. Pe de o parte, ceea ce astăzi ni se pare „represiv” ar fi putut face, în perioada patristică, obiectul unei percepții sociale complet diferite. Pe de altă parte, înșiși

¹ Simone Clapier-Valladon evocă unele exemple de râs ritual, începând cu etruscii și clerul Egiptului antic, până la acele *Liberalia* romane și la cultul clasic al Demetrei. De-a lungul istoriei religiilor, „râsul exprimă o vitalitate exuberantă, manifestând nu doar cotidiană existență omenească, ci și plinătatea vieții. Și atunci este considerat ca o armă de luptă împotriva puterilor morții” („L'homme et le rire”, în Jean Poirier (ed.), *Histoire des mœurs*, II, *Modes et modèles*, „Encyclopédie de la Pléiade”, Gallimard, Paris, 1991, pp. 252–253).

membrii societăților respective au fost cei care au resimțit, în urma meditației sau doar sub impactul experiențelor personale, nevoia de a devaloriza răsul.

Fără a supraestima importanța unuia sau a altuia dintre contextele regionale, nu vom putea tăgădui faptul că, făcându-și despre răs o idee atât de sumbră, creștinismul primar pune în evidență angoasele sale cele mai intime. Desigur, procedând astfel, el nu făcea decât să aplice principiile unei exegeze biblice literale. Dar, oricât de apăsătoare consecințe va fi avut, această opțiune hermeneutică traducea mai curând mentalitatea elitelor paleocreștine decât reflexul psihologic al unei „dictaturi” supranaturale.

Fixarea canonului biblic și elaborarea primelor texte patristice (constituții apostolice, simboluri de credință, scrisori pascale, acte ale martirilor, epistole pastorale etc.) reprezintă procese aproape simultane. Iată de ce antropologia biblică dezvoltată de primii Părinți ai Bisericii (care transmit, completând-o, doctrina apostolilor) constituie decorul intelectual al unei mutații fundamentale în istoria socioculturală a răsului.

Încă de la început, practica pastorală a Bisericii traduce „sfârșitul lumii” în termeni de apocalipsă liturgică, adică de iluminare trăită într-un cadru comunitar, prin intermediul unui simbolism ritual care armonizează finalitățile religioase și mijloacele psihologice. Pe de o parte, *abstinentia risus* înlesnește condamnarea păcatelor, pentru a pregăti cum se cuvine așteptata întoarcere a Mântuitorului. De cealaltă parte, plăcerea de a râde trădează atitudinea cinicilor, a scepticilor, într-un cuvânt, a păgânilor; în acest caz, răsul se instituie în criteriu de identitate, iar moderația pune în valoare o anumită opțiune. Bucuria creștină urmează presupusei deșertăciuni a răsului necucernic.

Codul cultural al răsului contemporan s-a configurat lent, *prin reacție* față de cenzura medievală a răsului. Datorită acestui nou cod, *conceptul de trup* modelează imaginarul societăților actuale: asistăm la triumful satirei religioase și al aluziei deocheate, care sancționează – cu sprijinul mass-media – presupusul imobilism al instituțiilor creștine. Trăim într-un ev al suspiciunii, în care *gravitatea pură* nu mai are trecere: cine vrea să fie ascultat trebuie să distribuie pretutindeni bemolii

unei ironii relativizante. Desigur, neliniștea eului filosofic și competiția ca rit profesional domină încă discursul intelectual al cercurilor conservatoare. Dar, în sânul unei culturi ireversibil masificate, regăsim pretutindeni sociologia timpului liber, exigențele laicității, paradoxul unui raționalism agnostic, admirația pentru caricatură, succesul imitatorilor, abuzul citatului parodic, prăbușirea consensurilor ideologice, autoironia și tabuizarea morții, pe scurt, toate reflexele unei mentalități legate de noul statut al râsului-suveran. Iată de ce arheologia râsului poate sluji ca instrument de diagnostic, dar și de prognoză culturală.

Tradiția filosofică a rizibilului se etalează în marile enciclopedii. Întâlnim, mai întâi, numele de neocolit¹: Platon, Aristotel, Cicero, Quintilian, Toma din Aquino, Locke, Hobbes, Hume, Spinoza, Descartes, Kant, Schopenhauer, Hegel, Baumgarten, Wundt, Spencer, Emerson, Bergson, Freud, Kuno Fischer, George Santayana, Koestler, Fourastié etc. Urmează formulele memorabile: *sudden glory*, *descending incongruity*, *rupture de déterminisme* sau *du mécanique plaqué sur le vivant*. Contradițiile nu lipsesc, dar acest mozaic de repetiții și dezmințiri fixează, până la urmă, constelația râsului².

¹ O dată în plus, enciclopedismul se opune așa-ziselor *Dark Ages*: niciuna dintre lucrările pe care le-am putut consulta nu se oprește asupra statutului cultural al râsului în Evul Mediu și, dacă totuși o face, în mod accidental, este doar pentru a da de urma stereotipurilor antice.

² Jean Fourastié (*Le rire, suite*, Denoël-Gonthier, Paris, 1983) conspicează marile enciclopedii, descoperind în ele „catenele” rizibilului: *Encyclopédie générale Hachette*: fiziologie – plăcere – veselie – degradare – comedie. Pentru *Encyclopaedia Britannica*, râsul uman se articulează în jurul a cinci raporturi: a) bună stare/veselie; b) glumă/comic; c) gest colectiv/satiră; d) relaxare biologică/destindere; e) tulburări cerebrale/râs patologic. *Dictionnaire encyclopédique* al lui Quillet clasifică genealogia filosofică a râsului după trei criterii: a) diminuare cantitativă; b) contrast calitativ; c) sechestrarea inteligenței de către automatism. La rândul lui, *Le Petit Larousse* înscrie râsul în seria: umor negru – zeflemea – glumă – veselie – amuzament. *Le Petit Robert* adaugă acestora: încurcătura, năzdrăvănia, farsa, bufoneria, aiureala, păcăleala, caraghiosul, pozna, înțelese ca tot atâtea manifestări literare ale râsului. Cât despre *Littre*, el acordă locul care li se cuvine ridicolului, ironiei, hazliului etc., în vreme ce *La Grande Encyclopédie* (articol de C. Melinard, Paris, f.a., pp. 692–694) identifică printre cauzele râsului: veselia, neobișnuitul (bizarul), ludicul, contrastul (între așteptare și eveniment, între aparență și realitate, între mască și înfățișare,

Vom încerca să deslușim datele acestei constelații, pentru a lămuri condițiile unei antropologii a râsului. Pentru moment, ne vom mulțumi cu menționarea – în vederea unei sumare interpretări – a câtorva dintre principalele filosofii consacrate lui *homo ridens*.

2. Trei interpretări ale rizibilului

Filosofia rizibilului este suficient de consistentă pentru a furniza materia unei lucrări autonome¹. Cum însă o incursiune sistematică în

între intonație și cuvinte, între formă și fond), contradicția (între două idei, două raporturi etc.), degradarea („minuscul în grandios”) și banalizarea absurdului.

¹ Se face, de pildă, deosebirea între „teoriile morale” ale râsului – asociate cu tema *degradării* – și „teoriile intelectualiste” – legate de tema *contrastului*. În prima categorie se situează Aristotel, Hobbes, Freud, Bain etc. Pentru acesta din urmă, râsul este cauzat de „degradarea unei persoane sau a unei cauze având o anumită demnitate, în împrejurări care nu solicită emoții prea puternice” (*The Emotions and the Will*, John W. Parker and Son, Londra, 1859, p. 257). În cealaltă categorie sunt așezați Goethe („Rizibilul se naște dintr-un contrast moral care este pus, într-o manieră inofensivă, în legătură cu simțurile noastre”, *Sprüche in Prosa*, WW, 140, 140), Jean Paul (comicul este „contrastul infinit între rațiune și lumea finită”), M. Mendelssohn („contrastul între perfecțiune și imperfecțiune”), R.W. Emerson, A. Schopenhauer și Ch. Baudelaire, care scria: „Râsul este eminentemente contradictoriu, adică este în același timp semnul unei măreții infinite și al unei mizerii infinite [...]”. Din ciocnirea perpetuă a acestor două infinituri se degajă râsul” („De l'essence du rire”, în *Curiosités esthétiques*, Garnier, Paris, 1962, p. 250) etc. Dar, dincolo de orice clasificare, „a filosofa, în istorie, înseamnă mai întâi a lua în bațjocură filosofia, cu deosebire cea a predecessorilor”. O lucrare recentă care dă seama de stadiul actual al reflecției asupra râsului este cea editată de John Morreall, *The Philosophy of Laughter and Humor*, State University of New York Press, Albany, 1987. Găsim în ea îndeosebi informații privitoare la bibliografia anglo-saxonă, extrase din volumul lui Francis Hutcheson (1694–1746), *Reflexions upon Laughter*, R. Urie for D. Baxter, Glasgow, 1750, autor care face critica concepției hobbesiene a superiorității, dezvoltându-și propria teorie bazată pe „asociația de idei” (foarte în vogă în veacul al XVIII-lea), prin care anticipează tezele moderne asupra inadecvării: după el, adevăratele cauze ale râsului sunt ciocnirea între idei și nepotrivirea metaforelor; întâlnim același raționament la William Hazlitt (1778–1830), care gândește că „esența rizibilului este inadecvarea, divorțul între idei sau ciocnirea între două sentimente” (cf. *Lectures on the English Comic Writers*, Lecture I: „On Wit and Humor”,

acest capitol al gândirii europene ar depăși cu mult obiectivul propus, ne oprim aici doar la René Descartes, Thomas Hobbes și Henri Bergson.

a. „Mica meteahnă” carteziană

Textul care ne interesează este articolul 124 din *Les Passions de l'âme* (1649)¹:

Râsul constă în aceea că sângele care vine din cavitatea dreaptă a inimii, prin vena arterială, umflând brusc plămâni și în mai multe rânduri, face ca aerul aflat în lăuntru lor să fie obligat să iasă năvalnic prin trahee, unde ia forma unei voci nearticulate și răsunătoare; și, cu cât plămâni se umflă, cu atât aerul care iese împinge mușchii diafragmei, ai pieptului și ai gâtului, prin intermediul cărora îi face să se miște pe cei ai feței, aflați într-o anumită legătură cu ei; această mișcare a feței, însoțită de vocea aceea nearticulată și răsunătoare, se numește răs.

Râsul cartezian este, așadar, o discontinuitate în cadența gândirii, pe care intelectul o poate corecta. El are însă și consecințe morale:

Georges Bell, Londra, 1885), și la David Hartley (1705–1757), în *Observations on Man* (ed. a 5-a, partea I, capitolul 4, 1, Londra, 1810: „On Wit and Humor”), care stăruie asupra iraționalității râsului etc. Pentru o bibliografie filosofică predominant germană, vezi Helmuth Plessner, *Philosophische Anthropologie. Lachen und Weine. Das Lächeln. Anthropologie der Sinne*, „Conditio humana”, S. Fischer Verlag, Frankfurt/Main, 1970, pp. 319–322.

¹ Întregul veac al XVII-lea francez este preocupat de răs. Amintim cel puțin doi dintre contemporanii lui Descartes, și anume Cramail, în *Discours académique du ris* (Rouen, 1637), care credea că, dacă smintiții râd prea mult, aceasta e din cauză că „se miră mai ușor și de lucrurile cele mai neînsemnate” (p. 14), și Cureau de la Chambre, convins că „rătăcirea minții le diminuează nebunilor sentimentul răului și face ca himerele care se nasc în mintea lor să aibă toată libertatea de a le provoca râsul” (*Caractères des passions*, P. Rocolet, Paris, 1640, pp. 252–254). Pentru un studiu extins al corpusului literar și al ambianței ideologice a vremii, poate fi consultată teza (microfișată) a lui Dominique Bertrand, *Histoire du rire à l'âge classique*, susținută la Université de Paris VII, în 1985.

Luarea în răs sau batjocura este un soi de plăcere amestecată cu dispreț, care ia naștere atunci când observi la o persoană pe care o credeai onorabilă existența unei metehne oarecare. Disprețuiești acest defect și te bucuri să-l descoperi la cineva pe care-l credeai onorabil. Când acest lucru se petrece pe neașteptate, surpriza mirării este cea care te face să izbucnești în răs...¹

Râsul ar fi o reacție față de nepotrivirea dintre statutul moral al unei persoane și comportamentul ei decepționant: deriziunea sancționează o „mică meteahnă”. „Cei mai nedesăvârșiți au obiceiul să fie și cei mai batjocoritori” (art. CLXXIX), deoarece „marile bucurii sunt de regulă posomorâte și austere și doar cele mediocre și trecătoare sunt însoțite de răs”. „În acest fel, Descartes va fi sugerat unele ipoteze asupra fiziologiei și a cauzalităților psihice ale râsului, fără să le conceptualizeze. El se înscrie astfel în tradiția greco-latină, pentru care râsul îngemănează plăcerea cu agresivitatea, rizibilul situându-se în registrul degradării și al devalorizării”². Definiția carteziană este reluată, în termeni mai abstracti, la Kant, pentru care „râsul este afecțiunea rezultată din *spulberarea bruscă a unei așteptări* împinse până la limită”³.

b. „Patima fără nume” a lui Hobbes

Să examinăm acum abordarea empirist-moralizatoare propusă de Hobbes – teoretician al râsului ca „triumf narcisic”:

Există o patimă fără de niciun nume, dar care se manifestă printr-o schimbare de fizionomie, numită Răs, și care anticipează întotdeauna veselia. Până acum, nimeni n-a putut spune care este

¹ René Descartes, *Œuvres*, IV, *Les Passions de l'âme*, art. CLXXVIII, Paris, 1842, p. 186, *apud* Alfred Stern, *Philosophie du rire et des pleurs*, Presses Universitaires de France, Paris, 1949, p. 63.

² Éric Smadja, *Le Rire*, „Que sais-je?”, Presses Universitaires de France, Paris, 1993, p. 19.

³ *Critique du jugement*, traducere de Jules Barni, Librairie philosophique de Ladrance, Paris, 1846, pp. 221–224.

natura acestei veselii, ce gândim și în ce constă izbânda noastră când râdem. Experiența este suficientă pentru a respinge categoric părerea celor care susțin că hazul conținut de o vorbă de duh este cel care stârnește veselia, deoarece se râde și de o întâmplare, și de o nerozie, și de o necuviință în care nu se află nici spirit, nici vreo vorbă glumeață. Cum un lucru încetează să mai stârnească râsul îndată ce devine familiar, trebuie ca, prin urmare, ceea ce stârnește râsul să fie nou și neașteptat. Vedem adesea persoane, îndeosebi dintre acelea dornice să fie elogiare pentru tot ce fac, râzând de propriile lor fapte, cu toate că ceea ce fac nu este deloc neașteptat pentru ele; râd de propriile lor glume și, în acest caz, este evident că patima râsului se naște din credința într-un har aparte, pe care cel ce râde e convins că-l posedă. Mai vedem și oameni râzând de slăbiciunile altora, închipuindu-și că defectele acelor slujesc la punerea în valoare a superiorității proprii. Se râde de glumele al căror scop este acela de a dezvălui în cele din urmă minții noastre vreo absurditate oarecare; în acest caz, patima râsului este produsă tot de fantezia instantanee a propriei noastre excelențe. Și oare nu ne confirmăm noi în felul acesta propria impresie despre noi înșine, comparându-ne avantajele cu slăbiciunile sau absurditățile altora? În schimb, nu mai suntem deloc ispitiți să râdem când noi înșine suntem obiectul batjocurii sau când aceasta îl vizează pe un prieten la ocară căruia suntem părtași. Putem deci conchide că patima râsului este descoperirea bruscă a mândriei de a avea un oarecare avantaj personal, prin comparație cu o slăbiciune pe care o observăm la alții în acest moment sau pe care o dovedeam noi înșine mai demult. [...] Ca să glumim fără a insulta, trebuie să vizăm doar stupidități sau defecte, făcând abstracție de persoane; și atunci, tot ce ne înconjoară poate fi susceptibil de ironizare; cine râde pentru sine însuși trezește suspiciunea celorlalți și-i obligă la autosupraveghere. În plus, este o dovadă de slavă deșartă și un indiciu de prea puțină valoare personală să consideri defectele altuia drept pricină de triumf pentru sine¹.

¹ Thomas Hobbes, *De la nature humaine (On Human Nature)*, traducere de Baronul d'Holbach, introducere de Émilienne Naert, J. Vrin, Paris, 1971, pp. 95–98.

Pentru Hobbes, simetria răs/plâns reface (pe fondul unui perfecționism nesatisfăcut) legătura dintre individ și colectivitate: dacă slăbițiunile altora ne stârnesc râsul, lacrimile, dimpotrivă, ne sunt provocate de o „bruscă nemulțumire față de noi înșine”. În râsul hobbesian, *kenodoxia* patristică devine mondenă: ea continuă să denunțe nevrednicia, dar nu mai amintește de puterile blasfemiei¹. Viitorul răs-pasiune al Luminilor se înscrie astfel în perspectiva unei etici carnavalești rupte de antecedentele sale medievale. În acest context, o primă sugestie referitoare la latura socială a răsului își face loc în analiză: dincolo de virtutea sa pedagogică (obligându-i pe ceilalți să se supravegheze), râsul creează o solidaritate negativă între victime, chiar dacă, în principiu, trebuie să „*facem* abstracție de persoane”. Pentru Hobbes, râsul rămâne obscur („o patimă nenumită”), în ciuda preciziei efectului său imediat („veselia”) și a explicării premiselor sale psihologice („descoperirea bruscă a mândriei”).

c. Bergson: o mecanică vie

Mai multe zeci de ediții succesive dau seama de succesul eseului intitulat *Râsul*, pe care Henri Bergson l-a publicat în 1900. Distincția stilului, prestigiul intelectual al autorului, ambianța discret proustiană de *Belle Époque*, extravaganța foarte gustată a subiectului, toate acestea au influențat destinul literar al acestei mici capodopere.

Demersul bergsonian se menține în limitele comicului ca trăsătură specific omenească. Râsul se întemeiază pe *insensibilitate*. Cu toate acestea, el reflectă „moravurile și ideile unei societăți particulare”². „Specie de gest social”, râsul exploatează acea „zonă neutră în care

¹ În *Leviathan*, capitolul 6, Hobbes adaugă: „Mândria, când este bruscă, e patima care provoacă acele grimase cunoscute sub numele de răs; ea este cauzată fie de un act propriu, care stârnește plăcerea, fie prin observarea unui defect al altcuiva, prin comparație cu care cel în cauză se autoelogiază” (Oxford University Press, Oxford, 1960, p. 36).

² Henri Bergson, *Le Rire. Essais sur la signification du comique*, „Quadrige”, ed. a 5-a, Presses Universitaires de France, Paris, 1989, p. 5 (ed. rom.: Henri Bergson, *Râsul. Eseu asupra semnificației comicului*, traducere de Mioara Dugneanu, Editura Universal Dalsi, București, 1997).